

<https://doi.org/10.62837/2025.7.308>

QÜDSİYYƏ GÜLHÜSEYN QIZI QƏMBƏROVA
AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu
aparıcı elmi işçi
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
qudsiyve@bk.ru

AZƏRBAYCAN TOPONİMİKASINDA QƏDİM
COĞRAFİ NOMENLƏR: QUT/K'UT GEOMORFEMİ
XÜLASƏ:

Azərbaycan toponimikasında davamlı tədqiqat işləri aparılsa da, zaman bu sahədə hələ də bəzi məsələlərin araşdırılmasına ehtiyac olduğunu ortaya çıxarır. Azərbaycan dilində topoformantların, yəni coğrafi nomenlərin leksik fondu bu sahədə yenilikləri açıb göstərən rəngarəng faktlarla zəngindir. Azərbaycan Respublikasının müxtəlif inzibati ərazilərində tarixin fərqli zamanlarını özündə saxlamış xeyli geomorfemlər, topoformantlar mövcuddur. Azərbaycan toponimikasında mövcud olan *qut/k'ut*, *ev*, *dam*, *şen*, *boy* və s. kimi müxtəlif oykonimlərdə istifadə olunan coğrafi nomenləri tarixi baxımdan belə səciyyələndirmək olar: 1. Tarixi bəlli olmayan daşlaşmış nomenlər 2. Müasir dövrün müxtəlif tarixlərini əks etdirən nomenlər.

Azərbaycan toponimikasında coğrafi nomenlərin bir qismini də relyef leksikası tutur: *bazar*, *basar*, *qovuşan*, *ayıran*, *cühür*, *bucaq*, *qarışan*, *düz*, *çöl*, *yuxarı*, *aşağı*, *baş*, *ayaq* və s. Coğrafi nomenlər milli-etnik səciyyə daşıyır. Onlar mənsub olduğu qəbilə, tayfa, xalq və millətin tarixi dövrlərini və dil xüsusiyyətlərini özündə yaşadır. Azərbaycan ərazisində geoloji toponimlər müxtəlif türk tayfa dillərinin ən qədim xüsusiyyətlərini özündə saxlayır. Bu mənada bəhs etdiyimiz geomorfemlər arasından *qut/k'ut* coğrafi nomeni araşdırmaya cəlb olunmuşdur. Məqalədə seçilmiş coğrafi nomenə morfonoloji səviyyədə diaxronik-dialektoloji aspektdən yanaşılmışdır. Araşdırma nəticəsində aydın olmuşdur ki, *qut/k'ut* tarixən həm coğrafi termin, həm etnonim, həm də ümumişlək söz kimi çoxmənalı və omonimlik xüsusiyyəti daşmışdır. Məsələn, *qut/k'ut* geomorfem kimi Qutqaşen toponiminin tərkibində *şen* topoformantının sinonimi kimi mövcud olmuşdur.

Açar sözlər: Azərbaycan dili, oykonimika, coğrafi nomen, topoformant, türk tayfa dilləri, toponimika, geoforment

Giriş: Azərbaycan dilçiliyində coğrafi nomen termini toponimik tədqiqatlarda istifadə olunur. Nomos yunan mənşəli söz kimi iki mənada: 1) *qədim Misirin əsas inzibati vahidlərinin yunanca adı*; 2) *müasir Yunanıstanda inzibati vahid anlamı bildirir* (Cəfərov C və b., 1981).

Azərbaycan toponimikası sahəsində keçən əsrin 50-ci illərindən başlayaraq onomastik tədqiqatlar sistemli və intensiv şəkil almışdır. Kitablarda Azərbaycan toponimlərinin təxmini sayı 15 min göstərilir (Mollazadə S, 1985). Təbii ki, 80-ci

illərdə yazılmış bir kitaba istinadən deyilmiş rəqəm zaman ötdükcə artmış və eyni zamanda azalmışdır. Qloballaşan dünyanın bir parçası kimi Azərbaycanda da toponimikanın bu sahədə problemləri çoxdur. Urbanizasiya nəticəsində boşalmış kəndlər, qaçqın və köçkün problemi, deportasiyalar, siyasi müdaxilələr və s. toponimikaya onun tarixinə ya birbaşa, ya da bilavasitə kölgə salır. Azərbaycan Respublikasının toponimləri bu torpağın oborigen sakinləri olan Azərbaycan xalqına məxsusdur. Burada toponimlərin bir hissəsi bu xalqa məxsus tayfa və nəsil adları ilə yaranmışdır: *Türkan, Kəngərli, Qaramanlı, Qaravəlili, Bayat, Afşar, Otuzikilər* və s. Digər toponimlər isə orada məskunlaşmış insanların həyat tərzini, peşə-sənət bacarıqlarına görə verilmişdir: *Dəmirçilər, Rəncbərlər, Balıqçılar, Bağbanlar, Culfa* və s.

Azərbaycan toponimikasında coğrafi nomenlərin bir qismini isə relyef leksikası tutur: *bazar, basar, qovuşan, ayıran, cühür, bucaq, qarışan, düz, çöl, yuxarı, aşağı, baş, ayaq* və s. Coğrafi nomenlər milli-etnik səciyyə daşıyır. Onlar mənsub olduğu qəbilə, tayfa, xalq və millətin tarixi dövrlərini və dil xüsusiyyətlərini özündə yaşadır. Azərbaycan ərazisində geoloji toponimlər müxtəlif türk tayfa dillərinin ən qədim xüsusiyyətlərini özündə daşıyır. Toponimikada oykonimlərin öyrənilməsi daimi aktuallıq kəsb edir. Oykonim hər hansı şəhər və ya kənd tipli yaşayış məntəqəsinin xüsusi adıdır. Onların linqvistik aspektdə araşdırılması Azərbaycan dilinin və tarixinin bir səhifəsidir. Dilçilik sahəsində gedən tədqiqatlarda oykonimlər həm konkret regiona görə, həm də ayrı-ayrılıqda öyrənmək üçün maraqlıdır. Bununla belə, illər öncə çap olunmuş Azərbaycan toponimlərinin izahlı-etimoloji sözlüyünün yenilənməsi də bu gün üçün öz aktuallığını saxlayır. Oykonimlərin araşdırılması eyni zamanda onların mikro səviyyədə onların yenidən tədqiqatına ehtiyac olduğunu ortaya çıxarır. Azərbaycan oykonimlərinə nəzər saldıqda coğrafi nomenlərin - geomorfemlərin özlərinin də dərin və morfonoloji üsulla yenidən öyrənilməsinin tarixi-linqvistik əhəmiyyətini bir daha görmüş oluruq. Azərbaycan toponimiyasında müasir oykonimlər çox zaman *respublika, vilayət, şəhər, kənd, qəsəbə* və s. nomenlərlə yanaşı işlənir: *Azərbaycan Respublikası, Bakı şəhəri, Qobu kəndi, Ələt qəsəbəsi* və s.

Araşdırma göstərir ki, qədim coğrafi nomenlərin bir hissəsi rəsmi şəkildə oykonimlərə qoşulub xüsusi adlara çevrilmiş, digərləri isə xüsusi yer adlarına birləşərək nomen əlamətini qismən itirmişdir: *ev, ban, dam, şen, qut, boy, köy* və s. kimi geomorfemlər bu sıraya daxil olan ən qədim sözlərdir. Azərbaycan toponimikasında oykonimlərin linqvistik cəhətdən öyrənilməsi sahəsində görülən işlər mütəmadi, davamlı xarakter daşıyır. Hal-hazırda kimi yüzlərlə oykonim üzərində təsviri, tarixi, tarixi-müqayisəli, müqayisəli və s. istiqamətlərdə tədqiqatlar getmişdir. Lakin bununla belə, oykonimikada nomenlərin morfonoloji üsulla diaxronik-dialektoloji cəhətdən öyrənilməsinə ehtiyac vardır. Məsələyə yeni baxış bucağından – morfem kimi münasibət, düşünürük ki, bu sahədə gedən işlərə yenilik gətirərək faydalı töhfələr verəcəkdir.

Azərbaycan ərazilərindəki coğrafi nomenlərin struktur-morfologiya analizi göstərir ki, onlar qədim türk mənşəlidir. Morfem nöqtəyi-nəzərinə, əsasən, CVC heca tiplidir (*ban, dam, şen, qut, boy, köy* və s.). Düşünürük ki, örtülü-qapalı heca əsasında qurulmuş bu kök-morfemlərin müasir Azərbaycan oykonimləri ilə bərabər işlənməsi ulu xalqımızın öz torpaqlarında min illərlə sabit və davamlı həyat sürmələrini təsdiq edən birinci göstəricidir.

Tədqiqat göstərir ki, bu sözlərin bir qismi dilin müasir vəziyyətində qədim coğrafi nomen məzmununu itirsə də, ya oykonimə birləşmiş halda, ya da ümumi söz kimi işləkliyi saxlamışdır. Məsələn, tarixən, *ban* nomeni eyni mənalı *dam* kimi işlənsə də, hal-hazırda ümumişlək söz səviyyəsində sabitləşmişdir. Məsələn, *evin banı* və *evin damı* birləşməsi eyni məzmunu ifadə edir. Çox maraqlıdır ki, bəzi coğrafi nomenlər isə Azərbaycan ədəbi dilində müasir baxımdan semantik dəyişmə nəticəsində arxaikləşmədən yan keçərək oykonimin tərkibində milli-etnik göstəriciyə çevrilmişlər. Onlara misal olaraq *qut, şen, boy, kən, köy* və s. qədim nomenləri nümunə göstərə bilərik. Azərbaycan oykonimikasında şəkildən keçmiş coğrafi nomenlər də çoxluq təşkil edir: - *gil*, - *lar*, - *lər*, - *li*⁴, - *liq*⁴, - *an*, - *ən*, - *kər* (-*ker*), - *qan*, - *kert*, - *zir*⁴ və s.

Metodologiya: Mövcud araşdırmada qədim coğrafi nomenlərdən yalnız biri - *qut/k'ut* morfonoloji üsulla diaxronik-dialektoloji aspektdən tədqiqata cəlb olunmuşdur. Morfonoloji üsul dilçilikdə morfem kimi qəbul olunan sözün ən kiçik mənalı hissəciyinin kök və şəkilçi səviyyəsində linqvistik araşdırılmasına əsaslanır. Dil vahidlərinə, o cümlədən, coğrafi nomenlərə morfonoloji üsulun tətbiqi nəticəsində kök və şəkilçi morfemlərin diaxronik-dialektoloji mahiyyəti diqqət mərkəzində saxlanılır. Beləliklə, morfemin tarixi inkişafı izlənilir, etimologiyası açılır və dildə mövcud statusu doğru şəkildə müəyyən olunur.

Tapıntıların təqdimatı və təsviri: Qeyd etmək lazımdır ki, türkologiyada *qut/k'ut* sözünün hər iki fonetik variantı tədqiqata cəlb edilir: *qut/k'ut*. Fikrimizcə, bunun əsas səbəbi Azərbaycan dilinin dialektlərində türk mənşəli sözlərin əvvəlində də [ka] səsinin olmasından irəli gəlir. Azərbaycan dilinin ahəng qanununa görə, sözdə eyni cinsli səslərin növbələnməsi vacibdir. Deməli, burada hal-hazırda da canlı danışmada olduğu kimi, *qut* deyil, *k'ut* şəklindəki sözdən bəhs olunmalıdır. Lakin nədənsə, indiyə qədərki bütün tədqiqat işlərində bu məsələ unudulmuşdur. “Kaşğari M. (2006) “Divan”ında yazır: “*K'utaldı ər – adam qutlu, bəxtli oldu*”. Bunun əslisi “*k'ut oldu*” dur . Deməli, M. Kaşğariyə görə, (2006) həmçinin “*k'utuldu*” sözü bunun əslidir, “*sıxıntıdan qurtuldu*” deməkdir. İkincisi, “*K'ut boldı*” sözündən olmaşa bənzəyir, bu da “*bəxt buldı*” “*səadət tapdı*” deməkdir .

Azərbaycan toponimiyasında *qut/k'ut* topomorfemi ilə eyniköklü olan coğrafi nomenlərə istənilən qədər nümunə tapmaq olar: *Qutqaşen* (indiki Qəbələ rayonu), Naxçıvan ərazisində *Anaqut/Anaqurt, Ataqut/Ataqurt, Siyaqut kəndləri, Qurtdar məhəlləsi, Qərbi Azərbaycanda Ağqut, Bakı şəhərində Qurd qapısı* və s. Burada incə məsələ ondadır ki, toponimlərin ofoqrafiyası problemi bu gün də aktual mövzudur. Düşünürük ki, toponimlərin orfoqrafiyasında ilk növbədə yerli sakinlərin tələffüzü

nəzərə alınmalı və sonradan dilçi-mütəxəssisin orfoqrafiya barədə yekun fikri əsas götürülməlidir.

“Ermənistanda Azərbaycan mənşəli toponimlərin izahlı lüğəti” ndə verilmiş *Qutanqar, Qutqut, Qutkom, Qutluğan, Qutludövr, Qutniqışlaq* kimi toponimlərdə də eyni coğrafi toponimlərin öz semantikasını qorumasının müşahidə olunduğunu tarixi Azərbaycan toponimləri təsdiq edir (Budaqov B, Qeybullayev Q, 1998).

Hər halda, azərbaycanlıların sonuncu deportasiyasına qədər bu oyonimlərin adı qeyd etdiyimiz şəkildə işlənmişdir. Hal-hazırkı vəziyyət isə naməlumdur. Çünki düşmənin davası torpaq məsələsindən daha amansızdır.

Qədim türk sözləri lüğətində *qud/k'ut* kök morfeminin ***k'ut - künc; ərazi; ayrıca; az tanınmış ölkə; sakit guşə*** mənaları da göstərilmişdir (Drevnetyurkskix slovar, 1969). Qeyd etmək lazımdır ki, *guşə* və *künc* sözlərinin *k'ut* morfeminin praforması olmasını ehtimal etmək olar. Araşdırmalar göstərir ki, *qut/k'ut* morfeminin onomastikada müxtəlif relyef mənaları da vardır. Məsələn, bəzi toponimlərin *qut* morfemi əsasında yaranması aşkar olunur: Məsələn, *Qutan* Bakı arxipelaqında ada adı, *Quturğan* Qusar rayonunda kənd, *Qutərlik* Bakı şəhəri Qaradağ rayonu ərazisində dağ və palçıq vukamı adı, *Quton* Balakən və Zaqatala rayonlarında zirvə adıdır. Bundan başqa, Dağıstanda *Keşqutan* kəndi, Qax rayonunda, *Turqutan* və *Şiştəpəqutan, İsmayilkutan, Qarakutan* oyonimləri də qeydə alınmışdır (Mollazadə S, 1985). Qeyd etmək maraqlıdır ki, digər türk tayfalarının məskunlaşdığı torpaqlarda da *qut/k'ut* morfeminin coğrafi nomen mahiyyəti aşkara çıxır. Məsələn, Uralda *Qutantal* kənd adı, Özbəkistanda *Amankutan*, Çeçenistanda *Qudermes*, Gürcüstanda *Kutaisi* toponimi və s. bu fikri əsaslandırır.

“Murzaev E. və V., (1959) coğrafi terminlər lüğətində *k'ut* morfeminin ukrayna və rus dilində coğrafi relyeflə bağlı olan *künc, kənar, yüksəklik, su hövzəsinin quru ilə təmas yeri* mənalarını qeyd etmişdir. Müəllif bu sözün Rusiyanın Pskov və Kalininqrاد vilayətində *ev* mənəsində işlənməsini və bu mənənin ukrayna dilindəki *xata*, fin dilindəki ***k'ud*** və marilərin dilində *koma-primitiv ev* mənəsini verməsini qeyd edir. Lüğətdə bu sözün *k'ut* şəklində xant dilində də həmin mənəni bildirməsi və *Vork'uta, K'udımkar, Vesely K'ut, K'utovaya* kimi toponimlərdə (Komi ASSR) qalması müşahidə olunur. Bundan başqa, eyni morfemin *kotel* variantının fars dilində *aşırım* mənəsini bildirməsi *Kotelbaş* aşırımının (İranın Türkmənistanla səhədi) adında özünü göstərir. Eyni morfemin *ketun* variantına kiçik yaşayış yeri mənəsində Moldova və Rumıniya ərazisində rast gəlinir “.

Maraqlı haldır ki, Azərbaycan dilində *qut/k'ut* coğrafi nomeninin *qurd/k'urt/kürt/kert* və s. variantları da toponim kimi qorunub saxlanmışdır. Toponimikada çox zaman bu morfemlərin etnonim kimi qəbul olunması diqqəti cəlb etsə də, əslində morfonoloji tədqiqat nəticəsində çox qədim olan bu morfemin “*insan məskəni*”, “*yaşayış yeri*” semantikasına daha uyğun olmasını aşkara çıxarır. Məsələn, “İsmayilov E. (2017) “*Qurd etnosu: araşdırmalar, çözümlər*” kitabında “qurd” morfemli onlarla onomastik vahid toplamış və onları tayfa adı kimi qəbul etmişdir”. Lakin araş-

dırma nəticəsində məlum olmuşdur ki, müəllifin əldə etdiyi onomastik nümunələrdən yalnız biri hazırda Xaçmaz rayonu ərazisində etnonim kimi qalır. Digərləri isə *Qurdalı, Qurdbulaq, Qurdqala, Qurdqalaq, Qurdəmir, Qurdəpə, Qurdqulu, Qurdçulu* və s. sadəcə, *qud/qurd* morfemli oykonimlərdir (İsmayılov E, 2017).

Düşündürücü məsələdir ki, Azərbaycan toponimləri sırasında “qurd” sözünü “kürd” şəklində “başa düşənlər” də olmuş və bəzi toponimləri bu şəkildə tələffüz etmişlər. Ümumiyyətlə, son zamanlarda bu kimi hallar tarixi faktları xeyli təhrif edir.

“Ağasıoğlu F. (2014) Azərbaycan türklərinin islamaqədərki tarixindən bəhs edən “Doqquz bitik” kitabında eradan əvvəl 2200-ci ildən mövcud olmuş Qut eli barədə yazır ki, *bu elin adı erkən dövlətlərdən birini quran qut boyunu bizlərə tanıdır. Qısa bir zamanda konfederasiyaya qoşulan müxtəlif boyların ümumi adına çevrilən qut adı Qut eli dağılandan sonra da hələ uzun müddət bu funksiyani daşımışdır. Yalnız Azərbaycan yadelli tapdağından xilas etməklə kifayətlənməyən qutlar sumer xalqının da köməyinə yetişib, onları Akad zülmündən qurtardı. Akad və Elam ordularını məğlub edən qut elbəyləri bu dövlətləri də özünə tabe etdi və Ön Asiyada nüfuzu altında olan ölkələrə görə tarixdə ilk Türk İmperiyası oldu*”.

Alimin tədqiqatından məlum olur ki, Qut elinin adının *qut - güc, qüvvət, birlik* və s. mənaları da olmuş və bu ad ölkəni çapıb talayan elam-akkad ordularına qarşı 1500 il dura bilən qüvvəyə verilmişdir.

Maraqlı faktlardan biri də “M. Kaşğarının (2006) “Divanü Luğat-it Türk “ əsərində “qut” söz-morfeminin “dövlət” mənasında işlənməsidir: “- *Ərdəmsiz qut çərtilər* (Fəzilətsizlikdən dövlət uzaqlaşır” .

“Divan”ın tərtibçisinin nümunəyə dair verdiyi izaha dair bir fikrimizi bildirmək istəyirik ki, “çərtilmək” feilinin mənalarından biri də “bölünmək, parçalanmaq, məcazi mənada çat vermək” kimi başa düşüldüyündən və “ərdəmsiz” sözünün “igidliyə dair böyük qüsur, hünərsiz” mənası bildirməsindən irəli gələrək cümləni “*Hünərsiz dövlət parçalanar*” kimi başa düşmək lazımdır.

Araşdırmamızdan belə qənaətə gəlmək olur ki, Azərbaycan oykonimikasında *qut/k'ut* coğrafi nomeninin *k'ut/qut/küt/qüt/güt;xud;kurt/qurt(d), kürt/gürd(t)* və s. variantlarının da müşahidə olunduğu yer-yurd adları bu faktı dəqiq əsaslandırır: *Küngüt (Şəki), Quturğan (Qax r.), Səfikürd k., Baxçakürd k.(Göranboy r.), Nürgüt (Naxçıvan MR)* və s.

Tədqiqatlar göstərir ki, *qut/k'ut* söz-morfemi həm də ***birlik, böyük məqsədlər naminə sıx birləşmək, insanla bağlı uğurlar, qələbə və müvəffəqiyyət qazanmaq*** mənaları da ifadə etmişdir. Bu sözün çox qədim toponim kimi var olduğunu sübut edən ən real fakt Azərbaycan dilinin qərb qrupu şivələrində *abadlıq, abad olmaq, abad etmək* və s. mənalarda işlənən “şen, şen olmaq, şennyi və s.” leksemləridir. Təsadüfi ola bilməz ki, Azərbaycanın qədim Qutqaşen toponiminin tərkibində hər iki morfemin eyni mənalı məzmunu hiş olunmuşdur. Bu sahədəki araşdırmalar göstərir ki, Azərbaycan toponimlərində *qut/k'ut* və *-şen* coğrafi

nomenləri müxtəlif türkdilli tayfaların eyni anlamı ifadə edən sözləridir. Təsadüfi deyildir ki, Azərbaycan dilinin bəzi dialekt və şivələrində “şen” köklü xeyli söz işlənir və öz qədim mənasını qoruyub saxlayır: Məsələn, *şen* Gəncə və İrəvanda *abad*, *şennətməy* İrəvanda *abadlaşdırmaq*, *şenny/şennix* İrəvan, Ağdərə, Bolnisi, Borçalı, Böyük Qarakilsə, Gəncədə *kənd*, *oba*, *yaşayış məntəqəsi* və s. mənalarında işlənir (Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, 2007). Cox acınacaqlı haldır ki, o sözlərin bir mənası olan, *abad*, *abadlıq* bədniyyətli qonşularımızı qıcıqlandırsa da, nədənsə, bu sözü öz dillərinə aid edərək, bəzi toponimlərə bu qədim türk mənşəli “şen” topoformantını “birləşdirib” hibrid “toponimlər” düzəltmişlər.

“Q.Məşədiyev yazır: (1990). “*Terminlər grammatik cəhətdən toponimlərdə müxtəlif mövqələrdə çıxış edirlər. Məsələn, “şen” topoformantını götürək: Vartaşen, Noraşen, Qutqaşen sözlərindəki “şen” ayrıca bir topoformant kimi işlənsə də, artıq sözə qoşulanda yeni bir toponimik ad - termin yaradır*”.

Əlbəttə ki, dilimizdə ümumişlək söz kimi istifadə olunan türk mənşəli *kövşən* və *gülşən* sözlərindən “boy göstərən” “*şən*” qədim “*şen*” topoformatı, coğrafi nomenidir. Güman etmək mümkündür ki, tarixən “*şen*” morfeminin örtülü açıq, yəni “*şe*” variantı da olmuşdur. “O.Suleymenov (1993) “Az i ya” kitabında isə morfemin “*şi*” variantının morfonoloji-etimoloji izahını vermişdir: “*-şi (-zi) həyat, can, ruh (-şi) (-yi, -çi, -zi+(-di) – insan bildirən şəkilçi (ümumtürk)*”.

Qeyd etmək lazımdır ki, ümumtürk səciyyəli *-şi* kök morfeminin *həyat, can, insan* mənasını daşıyan göstəricisi müasir, “*kişi*” sözündə qalmışdır. Bu sözdə *ki* və *şi* morfemləri eyni mənanı bildirən variantlar olub digər türk dillərində *ki- si, ki- zi, ki- yi, ki- ki, ki- ji, kiki, kiji, kidi, kiti* və s. fonetik variantlarda işlənə bilər. Göründüyü kimi, fərqli variantlar sözün mənasına təsir etmədən türk tayfa dil xüsusiyyətini bildirən əlaməti nümayiş etdirmişdir. Bu məsələdə dilimizdəki *Elşən, Ayşən, Gülşən* və s. kimi antroponimlərdəki – *şən* morfeminin digər semantik çaları olan insan anlayışı da ortaya çıxır. Əlbəttə, bu nümunədəki *Gülşən* sözünü fars mənşəli qəbul edənlərə cavab olaraq deyə bilərik ki, bu söz də dilimizdən farscaya keçib sonradan özümüzə qayıdan sözlərin “taleyini” yaşayır. Beləliklə, deyə bilərik ki, Azərbaycan dilinin söz yaradıcılığında ən məhsuldar leksik morfeim olan *-çɪ⁴*, -qədim *-şi* morfeminin özüdür. Məlum olduğu kimi, *-çɪ* insan anlamından əlavə, insanı səciyyələndirən peşə, sənət, məşğuliyyət və mənalar bildirən morfemdir. Maraqlı hal odur ki, Azərbaycan toponimikasında *-cı* topoformantını daşıyan qədim oykonimlər də mövcüddür: *Kəpənəkçi* k.(Zaqatala r.), *Dinçi* k.(Zaqatala r.), *Danaçı* k. (Zaqatala r.), *Quşçu* k. (Tovuz r, Şuşa r.və s.). Qeyd etmək lazımdır ki, bütün bunlarla bərabər, Azərbaycan dilinin bəzi şivələrində *-çı* yer mənəli coğrafi nomen kimi – *lı* mənasında işlənir: - *Sən Qaratuğayçı?* (G.Binnətovanın canlı danışığından).

Əslində, illər öncə türkologiyada maraqlı tarixi dil faktı kimi *-çı* morfemindən coğrafi ərazi və etnik mənəli *-lı* şəkilçi morfeminin sinonimik variantı kimi bəhs olunmuşdur: *arançı, yabançı, qərbçi, elçi* (Sevortyan E., 1966). Güman

etmək olur ki, müasir “şen” morfeminin semantik tutumu da –*şi* morfeminin mənasına əsaslanır. Eyni çoxvariantlılıq sait səsin variantları əsasında da baş verə bilər: *şi/şə və s.* Maraqlıdır ki, qədim “qut” sözünün müasir ədəbi dilimizdəki *qurtarmaq, qurtulmaq* kimi feillərin məzmununda bəhs etdiyimiz semantika qalmışdır. Dəyişən isə yalnız bu sözlərdəki *r* səsinin düşməsi hadisəsidir: *qutqar – qurtar*. Yeri gəlmişkən, Qədim türk sözləri lüğətində də bu feilin – *çətinlikdən xilas olmaq, inkişaf etmək, azaqlıq və rifah qazanmaq, istisnasız şəkildə xilas olmaq* və s. mənalarında işlənməsinə dair nümunə verilmişdir: - *Qutqaryu tinliyeriy taptuqda qotmadın qamliyuni qutqartınız (- Siz onların hamısını istisnasız olaraq xilas etdiniz)* (Drevnetyurkskix slovar, 1969).

Bu da ədəbi dildəki “qurtarmaq” feilinin şivə tələffüzünə *qutarmax/k'utarmağ* şəklinə uyğun gəlir. Beləliklə, demək olar ki, *qurd* (canavar) sözünün türk mifologiyasındakı “*qurtuluş totemi*” kimi anlamının səbəbi aşkara çıxır. Çünki, əfsanəyə görə, boz qurdun xilaskarlıq missiyası türk oğlunu çətinlikdən qurtarmışdır. Çox maraqlıdır ki, XIX əsrdə rus dilində yazılmış türk dillərinin izahlı lüğətlərində də bu qədim sözün işlənmə intensivliyi də nəzərdən qaçmamışdır. Məsələn, “V.V.Radlov (1899) *k'ot/k'ut* variantında bu sözün kazak dilində “*səhhət, sağlamlıq, can sağlığı; insanın can sağlığı*” mənalarını da sadalayır. Müəllif həmçinin *k'ut* kök morfeminin müxtəlif türk dillərindəki sözyaratma imkanlarını da əks etdirmişdir: cığatay dilində *k'utkal/k'utul azad olunmuş, qurtarılmış*; karaim dilində *k'utla əziz tutmaq; müqəddəs saymaq*; osmanlı türkcəsində *k'utlan xoşbəxt olmaq, yemək əldə etmək; k'utlandır yemləndirmək*; koman kırım dilində *k'utlu bəxtli, xoşbəxt, bəxtiyar*; *k'utluk bəxtli, xoşbəxt, bəxtiyar* kimi izah olunmuşdur”.

Azərbaycan dilinin “feil dili” olması barədə söylənmiş fikri əsas tutaraq bu sözün dil tarixinə dair yazılı mənbələrdə və şivələrdə feili morfem kimi statusu ilə maraqlandıqda aşkar olundu ki, “*həyat vermək, cana gətirmək*” mənasında çıxış edən *qut etmək/qut eləmək – XIV əsr şairi Yusif Məddahın “Vərqa və Gülşah” poemasında da işlənmişdir:- Ey xudavənda!. Yağmuru dürrü taşı qut eyləyən, Yerdən, ağacdən qula qut eyləyən!* (Qəhrəmanov C., Hacıyeva Z., 1988).

Qeyd etməliyik ki, *qut* sözü Azərbaycan dilinin bəzi şivələrində də “*olmaq*” köməkçi feili ilə işlənir. R.Rüstəmov bu feilin həm “*qüvvətli olmaq, dayaq olmaq*” və s. mənalarından bəhs etmişdir (Rüstəmov R., 1965).

Qud/k'ut sözünün kök-morfem kimi həm də *bərk, bükülmüş* anlayışı Neftçala rayon şivəsində *k'ut-* tumurcuq; *k'utu/qutu* sözlərində qalmışdır: - *Tə:ngin (üzüm tənəyinin) k'utun tökərsən, ay bala, yavaş!*; –*Bı paltar əynimə k'utu kimi oturur (danışıqdan)* (Neftçala).

Qazax dialektinə aid olan qudəbbər sözü Salyan dialektində k'utəppər fonetik variantında səliqəli, şux və möhkəm geyinmək, Çənbərək şivəsində ədalı, lovğa; Kürdəmir və Laçın rayon şivələrində “qutəppəri” şəklində səliqəli deməkdir (Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, 2007).

Çox maraqlıdır ki, qədim rus dili lüğətində də qızılbaşlara məxsus geyimin adı *kutnyaniy* kimi verilmişdir. Bu, onların başına qoyduqları sarınmış - bükülmüş baş geyimini bildirmək mənasında işlənmişdir (Slovar ruskogo yazıka, 1981).

Qədim *qud/k' ut* sözünün mənalardan biri də *güc, qüvvət* deməkdir. Bu qədim mənanı xalqın ən etibarlı "qızıl fondu" frazeologiyası yaxşı mühafizə etmişdir: - *Matı- qutu çəkilmək (qurumaq) – gücü tükənmək*; Cəbrayıl, Qazax, Qarakilsə, Meğri şivələrində isə *ürəyində qut olmaq; qutdan düşməx'* kimi frazeoloji nümunələr aşkar olunmuşdur (Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, 2007).

Deməli, rus dilindəki *ro(qat)a buynuz; roqatıy (buynuzlu)* sözlərinin tərkibindəki *qat/qot/qut* morfemlərinin semantikasi həm də *güc, qüvvət* mənalərini simvolizə edir. "O.Suleymenov (1993)"Az i ya" kitabında "qudaa" sözünün də tofalarca maral - öküz mənasını verdiyini yazır. Müəllif eyni zamanda, bu sözün "udu" formasının *qoç; günəş tanrısı; uduk/ıduk* müqəddəs kimi qədim türkcədəki mənalərini də qeydə almışdır". Maraqlıdır ki, müəllifin şumer dilindən gətirdiyi nümunələrinə istinadən demək olar ki, (*k'unikal - quyruqlu qoç; tofalar dilində k'onkal – maral balası*) Azərbaycanın Qutqaşen rayonu ərazisindəki "udin" etnoniminin "qut/k' ut"la sinonimik əlaqəsini təsdiq edir. Beləliklə, şumerçədə *udu-qud/k'ut* morfemlərinin semantik mahiyyətinin əsas yaxınlığı ortaya çıxır. Çoxmənalılıqdan omonimiyə doğru inkişaf edən *qut/k' ut* morfeminin mənalardan biri də qədim türk yazılı abidələrində (Qutağun, Qutad, Qutadmış, Qutan, Qutluğ, Qutrulmuş, Qutuz və s.) (Drevnetyurkskix slovar, 1969) və tarixi romanlarda həm titul, epitet, həm də ümumişlək söz kimi istifadə olunmuşdur. Məsələn, "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarında Qutlu Məlik, "Kutaqdqu Bilik" abidəsi, M.S. Ordubadinin "Qılinc və qələm" romanında Qutluq İncə obrazlarının adında bunu görmək olar.

Nəticə: Qut/k'ut coğrafi nomeninin mövcud araşdırması onu təsdiq edir ki, o sadəcə bir termin deyildir, bəşəriyyətin yaratdığı ilkin dil vahidlərindən biridir. Qud/qut/k'ut və s. müxtəlif fonetik variantlarda nostratik söz kimi dünyanın əksər dillərində bəhs olunan mənalarda işlənir.

Düşünürük ki, bir zamanlar müqəddəs Qüds şəhərinə ad verənlər də *qud/qut/k'ut* coğrafi nomeninin mənasından xəbərdar olmuşlar. Sonralar bu yerin bəşəri mənəvi funksiyasına əsasən müxtəlif mənşəli dillərdə yeni sözlər yaratmışlar. Məsələn, islam dinində Quddus/K'uddus Allahın adlarından biri olub, sonralar titul kimi bəzi müqəddəslərə Ruhül-Qüds (Məhəmməd Peyğəmbərə, Cəbrayıl Əleyhissəlama) titul kimi verilmişdir. Hətta roman-german dillərində Allah mənasında *God* kimi işlənmişdir. Təsədüfi deyil ki, bu gün qeyd etdiyimiz dillərdə salamlama-uğurlama etiketlərində ən çox istifadə olunan söz məhz "good" ləksemdir.

Beləliklə, coxmənalı-omonim anlamlı nostratik *qut/k'ut* morfeminin Azərbaycan toponimikası üzərində geomorfem funksiyasının morfonoloji və müqayisəli araşdırılmasından aşağıdakı nəticələr alınmışdır:

- *Qut/k'ut* geomorfemi Azərbaycan toponimikasında və o cümlədən, digər türk mənşəli dillərdə coğrafi nomen kimi özünü təsdiq edir
- Bu geomorfemin dialekt və şivələrimizdə *k'ut/k'urt/kürd//qurd* və s. fonetik variantında da tələffüzü meydana çıxır.
- Araşdırma nəticəsində *qut/k'ut/şen* topoforantlarının sinonimik mahiyyəti toponimlərdə sübut olunur.
- Eyni zamanda oykonimlərdə *qut/k'ut* topomorfeminin fərqli tələffüzünün fonoloji əhəmiyyət daşıması da aşkar olunur.
- *Qut/k'ut* söz-morfeminin Azərbaycan dilinin tarixində və şivələrindəki semantik çalarlarının qorunduğu müşahidə olunur.
- *Qut/k'ut* morfeminin tarixən geniş sözyaratma imkanları ortaya çıxır.
- Bu söz-morfemin nostratik mahiyyəti onun qohum olmayan dünya dillərində də mühafizə olunması ilə sübut olunur.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1. Ağasıoğlu F. (2014) Doqquz bitik. Azərbaycan türklərinin islamaqədərki tarixi. II bitik. "Ağrıdağ", Bakı, s.174
2. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, (2007), "Şərq-Qərb", Bakı, s.459;318
3. Budaqov B. Qeybullayev Q.Ə. (1998). Ermənistanda Azərbaycan mənşəli toponimlərin izahlı lüğəti, "Oğuz eli", Bakı, s.224
4. Cəfərov C.Ə. Qarayev A.H. Cəfərova K.Ə. (1981), Avropa mənşəli sözlərin qısa lüğəti. "Maarif", Bakı, s.118
5. Drevnetyurkskiy slovar, (1969), "Nauka", Leningrad, s.146-147; 473; 472-474
6. İsmayılov E., (2017)Türk-Qurd etnosu: araşdırmalar, çözümlər. "Avropa", Bakı, s.20-23
7. Kaşğari M. (2006), "Divanü luğat-it-türk", 4 cildə, I c., "Ozan", Bakı, s. 220
8. Kaşğari M. (2006), "Divanü luğat-it-türk", 4 cildə, II c., "Ozan", Bakı, s.147
9. Qəhrəmanov C. Hacıyeva Z. (1988), Yusif Məddah. "Vərqa və Gülşah" . "Elm", Bakı, s.112
10. Məşədiyev Q. (1990), Zaqafqaziyanın Azərbaycan toponimləri. "Elm", Bakı, s.125
11. Mollazadə S. (1985), Azərbaycan toponimləri. "Bilik", Bakı, s.3;11
12. Murzaev E i V. (1959), Slovar mestnix qeoqrafıçeskix terminov. "Qeoqrafqiz", Moskva, s.251
13. Radlov V.V. (1899), Opıt slovarya tyurkskix nareçiy, Soqlasnie, Sanktpeterburq, s.681-682;995-996
14. Rüstəmov R. (1965), Azərbaycan dialekt və şivələrində fel. "Elm", Bakı, s.162
15. Sevortyan E.V. (1966), Affiksı imennoqo slovoobrazovaniya v Azerbaydjanskom yazıke. İz-vo "Nauka", Moskva, s.90-92

- 16.** Slovar ruskoqo yazıka XI – XVII v.v. (1981), İz-vo, “Nauka”, Moskva, k-l, s.149
- 17.** Suleymenov O. (1993), ”Az – Ya”, “Azərneşr”, Bakı, s. 195, 119

Qudsiyya Gülhüseyn qızı Qambarova
ANCIENT GEOGRAPHICAL NOMENS IN AZERBAIJANI
TOPONYMY: THE GEOMORPHEME QUT/K'UT

Abstract:

Although extensive research has been conducted in the field of Azerbaijani toponymy, time continues to reveal the need for further investigation into certain aspects. The lexical inventory of toponyms—i.e., geographical nomens—in the Azerbaijani language is rich in diverse data that shed light on previously unexplored layers of this discipline. Across various administrative regions of the Republic of Azerbaijan, there exist numerous geomorphemes and toponyms that preserve the historical layers of different periods. Geographical nomens such as qut/k'ut, ev, dam, şen, boy, and others, found in a wide range of oikonyms within Azerbaijani toponymy, can be historically categorized as follows:

1. Fossilized nomens with unidentified historical origins
2. Nomens reflecting various stages of the modern era.

A significant portion of geographical nomens in Azerbaijani toponymy is represented by relief-related vocabulary such as bazar, basar, qovuşan, ayıran, cühür, bucaq, qarışan, düz, çöl, yuxarı, aşağı, baş, ayaq, and others. These geographical nomens carry ethno-national features. They reflect the historical periods and linguistic characteristics of the tribe, clan, people, or nation to which they belong. Geological toponyms found across the territory of Azerbaijan preserve some of the most ancient linguistic traits of various Turkic tribal languages.

Within this context, the qut/k'ut geographical nomen has been selected for detailed analysis from among the discussed geomorphemes. The article approaches this selected nomen from a morphophonological perspective, using a diachronic and dialectological framework. The study reveals that qut/k'ut has historically functioned as a polysemous and homonymous term, serving as a geographical term, an ethnonym, and a commonly used lexical unit. For example, as a geomorpheme, qut/k'ut appears in the toponym Qutqashen as a synonym of the toponym ev.

Keywords: Azerbaijani language, oikonymy, geographical nomen, toponym, Turkic tribal languages, toponymy, geomorpheme.

Кудсия Гюльгусейн кызы Гамбарова
ДРЕВНИЕ ГЕОГРАФИЧЕСКИЕ НОМЕНЫ В ТОПОНИМИКЕ
АЗЕРБАЙДЖАНА: ГЕОМОРФЕМА QUT/K'UT

Аннотация:

Несмотря на то, что в азербайджанской топонимике проводятся постоянные исследования, время показывает необходимость дальнейшего изучения ряда проблем в данной области. Лексический фонд топоформантов и, в целом, географических номена в азербайджанском языке отличается

новизной и богатством разнообразных фактов. В различных административных районах Азербайджанской Республики сохранились топоформанты и геоморфемы, отражающие исторические слои разных эпох.

Особый интерес представляет функционирование геоморфемы *qut/k'ut*, встречающейся в ряде топонимов. Географические номенклатуры можно условно разделить на две группы:

1. Архаичные, исторически сложившиеся номены.
2. Номены, отражающие различные исторические периоды нового времени.

Часть географических номена в азербайджанской топонимике формируется на основе рельефной лексики: *bazar, basar, qovuşan, auyran, cühür, bısar, qarışan, düz, çöl, uxağı, aşağı, baş, ayaq* и др. Географические номены несут этнонациональные особенности, отражая принадлежность к определённым племенным, родовым, народным и национальным сообществам, сохраняя их исторические эпохи, а также языковые и культурные особенности.

Несмотря на то, что в азербайджанской топонимике проводятся исследования в различных аспектах, географические номенклатуры сохраняют свои древнейшие особенности. Геологические топонимы на территории Азербайджана отражают самые архаичные черты тюркских племенных языков. В этом смысле для исследования был привлечён географический номен *qut/k'ut* из числа геоморфем. В статье к выбранному географическому номену применён диахронический и диалектологический подход на морфонологическом уровне. В результате исследования выяснилось, что *qut/k'ut* функционирует как географический термин, этноним и общеупотребительное слово, обладая многозначностью и омонимией.

Например, геоморфема *qut/k'ut* в составе топонима Куткашен выступала как синоним топоформанта *şen*.

Ключевые слова: азербайджанский язык, ойконимика, географический номен, топоформант, тюркские племенные языки, топонимика, геоформант.

Rəyçi: K.Quliyeva filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent